

Ніна Шербак,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри правознавства
Білоцерківського інституту економіки
та управління

УДК 343.349:(470+571)

***Діяльність цензури по формуванню образу
Верховної влади Російської імперії
у XVIII– першій пол. XIX ст.***

Як відомо, створення образу влади є одним зі способів вираження державної ідеології, адже державна ідеологія має відповідним чином подаватися і адекватно сприйматися світом. Тому репрезентація, представництво – це риса, характерна для будь-якої влади. Для формування образу влади сьогодні використовуються різноманітні засоби. Стратегії створення і репрезентації влади різних рівнів розробляють спеціальні державні і приватні організації, де мова йде вже про «політичний піар». У Російській імперії, до складу якої у зазначений період входили українські землі, цим займалась придворна цензура.

Варто зауважити, що до питань взаємовідносин влади і преси зверталися ще у кінці XIX – на поч. XX ст. А. Скабичевський, Г. Джаншиєв, М. Лемке, В. Розенберг, В. Якушкін, у працях яких міститься значний фактичний матеріал.

Початок XX ст. позначився підвищенням інтересу до історії цензури у зв'язку з відзначенням 200-річчя російської преси (1903 р.), з'явилась низка досліджень, зокрема, відомих тогочасних юристів К. Арсен'єва, Г. Градовського, М. Енгельгардта, А. Коні та ін.

У радянський період діяльність цензурних установ замовчувалась. Це пояснюється тим, що в Радянському Союзі існувала своя цензура – так званий «Главліт», і партійне керівництво не хотіло, щоб дослідники проводили паралелі між радянською і царською цензурами, адже їхня діяльність була ідентичною.

Сучасні українські та зарубіжні дослідники продовжують працювати над проблемами історії цензури в Російській імперії. З'являються збірники наукових праць, дисертаційні дослідження, де розглядаються питання розвитку цензури в Європі і Росії у XIX – на поч. XX ст. [1].

Однак важливим завданням і нині залишається написання повної і цілісної історії цензурного відомства Російської імперії та цензурних установ на українських землях.

Метою цієї статті є аналіз законодавчих актів, які регулювали створення образу Верховної влади в Російській імперії у XVIII – першій пол. XIX ст.

Варто зазначити, що слово «цензура» було вперше вжито у російському законодавстві у 1720 р. в Указі Петра I від 5 жовтня «Про заборону друкувати церковні книги без цензури Духовної колегії» [2]. Він стосувався типографій Київської митрополії, але вже 25 січня 1725 р. було опубліковано «Регламент или устав Духовной Коллегии», який поширив це правило на всі церковні типографії імперії: «...аще кто о чем богословское письмо сочинит, и тое б не печатать, но первое презентовать в коллегииум. А коллегииум рассмотреть должно, нет ли какового в письме оном погрешения, учению православному противного» [3]. Це було пов'язано з боротьбою російської православної церкви проти ересей, що виникали після церковної реформи патріарха Никона. У тому ж році цензуру богословських творів було передано до Синоду. Слід відзначити, що майже все тогочасне цензурне законодавство Російської імперії стосувалося церковних книг: «О запрещении ввоза богословских книг, напечатанных за границею на русском языке, и перевода иностранных богословских книг на русский язык, без разрешения Синода» [4]. «О запрещении светским типографиям и книжным лавкам продавать духовные и церковные книги, если оне изданы не от Синода, или без дозволения Комиссии духовных училищ» [5] і т. п. Зазначимо, що світських книг у Російській імперії, до початку XIX ст. виходило мало, то ж і цензурних законів щодо них були одиниці. За нашими підрахунка-

ми, протягом XVIII ст. в Російській імперії було видано лише 42 законодавчі акти, що прямо чи опосередковано відносилися до діяльності цензури. Два з них стосувалися заборони ввезення в імперію з-за кордону книг «в коих упоминаются имена бывших в два Правления известных персон» [6]; (малися на увазі усунутий від влади малолітній цар Іван Антонович, який перебував у Шліссельбурзькій фортеці, та його попередниця Анна Іоанівна); один указ про покарання О. Радіщева «за издание книги, наполненной вредными умствованиями и оскорбительными выражениями противу Царской власти»; [7] два укази про заборону друкувати світські книги без дозволу Академії наук і духовні без дозволу Синоду [8]; кілька указів про утворення нових цензурних установ та їх штати: «Учреждение цензур в обеих столицах, в Риге, Одессе и при таможене Радзивиловской как для одобрения к печатанию книг внутри империи, так и для осмотра привозимых из-за границы» [9], «Учреждение цензуры при Радзивиловской таможене для губерний Волынской, Подольской и Минской» [10], «О жалованьи цензорам в губерниях: Волынской, Подольской и Минской и при таможене Радзивиловской» [11], «Учреждение цензуры в Вильне для рассмотрения книг, ввозимых через сухопутную белорусскую границу» [12].

Саме за часів Петра I почався контроль за процесом створення образу Верховної влади. 21 січня 1723 р. було оголошено іменний указ Сенату, де повідомлялось: «Его Императорское Величество указал продаваемые в Москве и по разным местам и обретающиеся по домам живописные Его Императорского Величества и Благоверныя Государыни Императрицы персоны, которые не искусно невеждами писаны... собрать в Синод, и впредь так не искусно невеждами писать и никому продавать и в домах иметь отнюдь не велеть, и о том

учинить жесткое запрещение, а велеть такие персоны искусно писать свидетельствованным в добром мастерстве живописцам, со всякою опасностью и с прилежным тщанием, сего над ними оному Зарудневу и надзирать» [13]. У 1744 р. до цього ж питання повертала Єлизавета Петрівна, яка доручила художнику І. Вешнякову здійснювати нагляд за її зображеннями в живописі. У 1751 р., прочитавши в газетах, що вона «изволила забавляться псовою охотою», 3 листопада Єлизавета видала указ, у якому вимагала, щоб «онье артикулы прежде печатанья объявлять в кабинет Ея Императорского Величества для апробации Ея Величества» [14]. Цей указ став першим у російському законодавстві актом, що регламентував процеси створення і репрезентації царської влади тогочасними російськими приватними джерелами інформації. В умовах абсолютної монархії ця прерогатива належала самій цариці, що й підкреслювалося в указі. За часів Катерини II, коли в Росії проводилася велика законотворча робота і було видано багато законодавчих актів, жоден з них не торкнувся придворної цензури: в імперії продовжувала зберігатися царська монополія на формування образу самодержавної влади.

На початку XIX ст. за часів Олександра I в історії цензури розпочинається нова епоха. 9 липня 1804 р. був затверджений перший цензурний статут, який офіційно вводив в імперії попереджувальну цензуру і вперше кодифікував норми цензури, які охороняли недоторканність Верховної влади. Ці обмеження регламентувала стаття 15, яка зазначала, «...аби нічого не було, що суперечить Закону Божому, Правлінню, моральності і особистій честі кожного громадянина [15]. Стаття 19, яка регламентувала дії цензорів при виявленні крамоли, знову згадувала поняття «Верховної влади», приписуючи: «Якщо у цензуру буде надісланий рукопис, що вміщає

думки і вислови, які заперечують буття Боже, озброюють проти віри і законів держави, ображають Верховну владу, то Комітет негайно повідомляє про такий рукопис Уряд з метою виявлення автора і вчинення з ним дій згідно закону» [16].

Згодом самодержавна влада зміцнює цензурний нагляд за друком. У 1810 р. цензура була передана до нещодавно створеного відомства міністерства поліції, водночас з яким у 1819 р. вона підпорядковується міністерству внутрішніх справ.

У 1820 р. розпочалась робота над новим цензурним статутом, яка затягнулась і була завершена вже за часів Миколи I. Цензурний статут 1826 р. повертав цензуру в підпорядкування міністерства освіти, в якому вперше створювалось окреме цензурне відомство. Статут складався з 19 глав і 230 параграфів. Він визначав мету і завдання цензури, її організаційні засади, детально регламентував методи цензурування друкованих творів. Автор цього статуту міністр народної освіти А. Шишков вважав, що метою цензури є нагляд за загальним напрямом розвитку освіти, науки, мистецтва, літератури та книгодрукування. У першому параграфі статуту зазначалось: «Мета впровадження цензури полягає в тому, щоб творам словесності, наук і мистецтв... дати корисний або, у крайньому випадку, нешкідливий для блага Вітчизни напрям» [17]. Новий статут містив численні реакційні регулятивні та охоронні норми, через що сучасники назвали його «чавунним». Підкреслювався головний обов'язок цензури, який полягав в «...охороні Святині, Престолу та призначеній ним влади, моралі і честі народної та особистої від будь-якого, не лише навмисного і злочинного, але й ненавмисного на них посягання» [18].

Вперше норми цензури, які охороняли недоторканність Верховної влади і повагу до імператорської сім'ї,

були детально кодифіковані в Статуті 1826 р. До нього ввійшли статті, які регламентували процес створення і репрезентації образу Верховної влади приватними джерелами інформації. У них, зокрема, зазначалось, щоб: 1. Всі зображення, які схвалювались для гравірування чи літографіювання, мали корисну, або, у крайньому разі, нешкідливу мету; 2. Аби вони не ображали владу, народ, стан або особу взагалі; 3. Щоб портрети Членів Августійшої Родини мали художню достойність і бажану у таких випадках схожість». У випадку сумнівів Статут приписував Головному цензурному комітету звертатися за консультацією до Академії мистецтв [19].

Статут 1826 р. через великий обсяг виявився незручним для практичної роботи цензорів. Вже через рік, міністр внутрішніх справ В. Ланський розпочав роботу над новим, скороченим статутом, який було затверджено 22 квітня 1828 р. Він містив уже не 230, а 158 параграфів і діяв до 1865 р. [20].

У справах внутрішньої цензури Статут 1828 р. мало чим відрізнявся від свого попередника. Однак за новим статутом дещо зменшувалися цензурні утиски літератури, зокрема, від цензора вимагалось звертати «особливу увагу на дух книги, що розглядається, на очевидну мету і наміри автора, і в своїх судженнях завжди за основу брати явний зміст тексту, не дозволяючи собі довільного тлумачення його в гіршу сторону» (§ 6). Проте така позитивна мета закону паралізувалась заборонаю писати про політику і взагалі висловлювати «міркування про сучасні урядові заходи» (§ 3). Наслідком цього стало суттєве переважання у пресі науково-літературних публікацій над суспільно-політичними. Історичні та політичні твори підлягали суворій регламентації і перевірці. Цензура мала слідкувати за тим, щоб у книгах не було «нічого образливого як для російського уряду,

так і для урядів, що підтримували дружні стосунки з Росією» (§ 9).

Цензорські обов'язки Статут покладав на цензурні комітети, які діяли при університетах у Петербурзі, Москві, Вільно та Дерпті. За необхідності комітети передбачено було створити і при університетах у Харкові та Казані. За відсутності університетів у Ризі, Ревелі, Митаві та Одесі призначалися окремі цензори (§ 26). Членами цензурних комітетів призначалися професори та викладачі університетів, окремими цензорами – директори місцевих навчальних закладів.

Проте окрім загальної, в Російській імперії діяли на той час відомчі цензури: церковна, міністерства внутрішніх справ, міністерства фінансів, III відділення царської канцелярії, поштового департаменту, управління шляхів сполучення та інших відомств. Цензор О. Нікітенко писав з цього приводу: «Якщо поррахувати усіх осіб, що здійснювали цензуру, то їх виявиться більше, ніж книг, надрукованих протягом року». У 1831 р. була створена придворна цензура. 2 січня того ж року було видано царський указ, який вказував редакціям газет «щоб вони ні під яким виглядом не сміли друкувати нічого, що стосується Особи Государя Імператора і всіх Членів імператорської Родини, а також і про торжества чи з'їзди, що відбувалися при Дворі, без особливого на те Височайшого дозволу, який мають отримати через Міністра Імператорського Двору». Цей указ став першим законодавчим актом, де придворна цензура згадується як постійний інститут і де підкреслюється обов'язковість прийняття рішення особисто імператором. Однак з роками кількість друкованої продукції росла, і Микола I передав частину своїх цензорських повноважень міністру імператорського двору. Насамперед, – це стосувалось історичних праць, де згадувались царі та інші представники родини Романових. Переважна більшість цих творів були об'ємними, читати їх

і нести за них відповідальність міністр Двору В. Адлерберг не хотів. То ж у серпні 1846 р. він добився у Миколи I розпорядження, щоб цензурні комітети надсилали для придворної цензури не всі книги, а лише ті сторінки, «в яких описується яка-небудь подія чи розповідається анекдот, які стосуються Особи Правлячого Імператора і Членів Августійшої Родини».

У 1853 р. розпочався ще один напрям діяльності придворної цензури. На Петербурзьку митницю надійшло чотири пари золотих годинників із зображенням імператора. Митники передали їх головному цензору – міністру народної освіти князю П. Ширінському – Шихматову, а той – імператору. Микола I дозволив пропустити годинники і наказав у майбутньому в подібних випадках звертатися до нього.

З того часу розгляд предметів із зображенням царя і членів родини Романових, що надходили в Росію з-за кордону, став одним із важливих напрямів діяльності придворної цензури.

Отже, в середині XIX ст. в діяльності цензурних установ спостерігалась звантаженість цензурними постановами та циркулярами, які мали переважно загальний, неконкретний характер, інколи суперечили один одному, і тому очевидно була необхідність видання Зводу статутів з цензури, що було зроблено вже за Олександра II у 1857 р. Цей Звіт включив не лише тексти цензурних статутів, а й усі доповнення до них по 1857 р. В окрему статтю 9 були зібрані норми, які регламентували діяльність придворної цензури [21].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Чернуха В. Г. Цензура в Европе и России / В. Г. Чернуха // Цензура в России: история и современность. Сб. науч. трудов. Вып. 1. – СПб., – 2001. – С. 8–14;
2. Каравченко І. В. Правові методи здійснення цензурної політики в царській Росії. – 2000. – № 4. – С. 115–117;
3. Щербак Н. М. Правові засади діяльності цензурних установ в Україні (XIX – початок XX ст.). – дис. канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права, історія політичних і правових учень». – К., 2010. – 229 с.
4. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ). – I. – Т. VI. – 1720. – № 3653.
5. Там само. – 1721. – № 3718.
6. Там само. – Т. XX. – 1776. – № 14495.
7. Там само. – Т. XXII. – 1787. – № 16556.
8. Там само. – Т. XIII. – 1749-53. – № 9794, 9805.
9. Там само. – Т. XXIII. – 1790. – № 16901.
10. Там само. – Т. XX. – 1775–1780. – № 14495.
11. Там само. – Т. XXIII. – 1796. – № 17508.
12. Там само. – Т. XXV. – 1798. – № 18367.
13. Там само. – Т. XXV. – 1798. – № 18738.
14. Там само. – Т. XXV. – 1799. – № 19010.
15. Там само. – Т. VII. – 1723. – № 4148.
16. Там само. – Т. XIII. – № 9903.
17. Устав о Цензуре. – СПб., 1804. – Ст. 15.
18. Там же. – Ст. 19.
19. Устав о Цензуре. – СПб., 1826. – § 1.
20. Там же. – § 3.
21. Там же. – § 184.
22. Устав о Цензуре. – СПб., 1829.
23. Сборник постановлений и распоряжений по цензуре с 1720 по 1862 г. – СПб., 1862. – С. 316.

Щербак Н. М. Діяльність цензури по формуванню образу Верховної влади Російської імперії у XVIII – першій пол. XIX ст.

У статті проаналізовано процес впливу цензури на формування і репрезентацію образу царської влади в Російській імперії у XVIII – першій половині XIX ст. Показано, що з формуванням системи цензурних установ відбувається становлення придворної цензури, простежується її еволюція.

Ключові слова: цензура, статут, Російська імперія, образ, репрезентація.

Щербак Н. Н. Деятельность цензуры по формированию образа Верховной власти Российской империи в XVIII – первой пол. XIX в.

В статье проанализирован процесс влияния цензуры на формирование и репрезентацию образа царской власти в Российской империи в XVIII – первой половине XIX в. Показано, что с формированием системы цензурных учреждений происходит становление придворной цензуры, прослеживается её эволюция.

Ключевые слова: цензура, устав, Российская империя, образ, репрезентация.

Shcherbak N. Activity censorship in shaping the image of supreme authority of the Russian Empire in XVIII – first half XIX century.

The paper analyzes the process impact of censorship on the formation and representation of the image of royal power in the Russian empire in the eighteenth – early nineteenth century. It is shown that the formation of censorship institutions is becoming court censorship traced its evolution.

Key words: censorship, charter, Russian Empire, the image representation.